

ALİ ŞİR NEVAYİ VE ŞİMDİKİ ÖZBEK DİLİNİN ÜNLÜLERİ ÜZERİNE

Yusuf BERDAK*

Özet: Bu yazıda Eski Çağatay yazı dilinin ünlü sistemi üzerinde durulmuştur. Kimi Türkologlar Nevâyî'nin eserlerinden yola çıkarak Çağataycada 9 ünlü sesin bulunduğunu kimi Türkologlar ise, 6 ünlü sesin varlığı savunmuştur. Biz Nevâyî'nin eserlerinden örnekler getirerek Çağataycada 9 ünlü fonemin varlığını açık bir şekilde ortaya koyduk. Çağataycanın varisi olan şimdiki Özbek Türkçesinde de Çağataycada olduğu üzere 9 ünlü fonemin varlığı aşikardır. Ancak Sovyet Türkologların planlı çalışmaları sonucunda Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişte Özbekçede 9 ünlü yerine 6 ünlü esas alınmış, daha sonra Kiril alfabesine geçişte Özbekçe için 6 ünlü fonem kanunlaştırılmıştır. Bu alfabe değişikliği sonucunda Özbekçedeki genel Türk dilinde yer alan /a/ sesi, /o/ harfi ile gösterilerek kargaşa yaratılmıştır. Oysa şimdiki Özbek dilinde eski Çağatay dilinde olduğu üzere 9 ünlü fonem hatta 10 ünlü fonem bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nevâyî'nin dili, Çağatay dilini ünlü sistemi, Çağatay yazı dili, Özbekçenin ünlü sistemi, alfabe devrimi.

On Ali-Shir Navai and Nowadays Uzbek Language's Vowels

Abstract: In this article, the vowel system of former Chagatai written language has been considered. Some Turkologists have defended that there are 9 vowels in Chagatai by setting out from Navai's works, and some have defended the being of 6 vowels. We clearly brought up the being of 9 vowels in Chagatai by giving some samples from Navai's works. The being of 9 vowels in Chagatai's inheritor today's Uzbek Turkish too as in Chagatai is obvious. But as a result of Soviet Turkologists' planned studies, 6 vowels has been accepted as a base in Uzbek instead of 9 vowels in change from Arabic alphabet to Latin alphabet, than 6 vowel

* Bu makale Yusuf Berdak'ın I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu Haziran 2006'da sunduğu bildirisinin düzenlenmiş biçimidir.

phonemes had become rule for Uzbek in change to Kiril alphabet. As a result of this alphabet change a chaos has been created by showing the /a/ sound existing general Turkish language in Uzbek as sound /o/. Whereas there are 9 even 10 vowel phonemes in today's Uzbek language as in former Chagatai language.

Key Words : *Navai's language, vowel system of Chagatai language, Chagatai written language, vowel system of Uzbek, alphabet revolution.*

Çağataycanın fonetik sistemi hakkında çok araştırmalar yapılmış ise de, Çağatay dili ve buradan hareketle Nevâyî dilinin ünlülerinin fonetik özelliklerine dair bazı problemler henüz halledilememiştir. Bunun temel sebebi Arap yazısının Türk dilleri fonolojik sistemini net bir şekilde yansıtamamasındandır. Bu hususta P.M. Melioranski Arap alfabesinin Türk dilindeki abideleri lingüistik bakımdan araştırmada, özellikle fonetik ve morfolojisini öğrenmede engel teşkil ettiğini yazmıştır (Мелиоранский 1900:111).

XV. yüzyıl Çağatay dilinin ünlüleri üzerine ilk bilgileri Nevâyî'nin kendisi vermiştir. O *Muhakemetü'l-Lugateyn* adlı eserinde Çağatayca, yani Eski Özbek dilinin ünlüleri hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Eski Özbek dilinin ünlü fonemlerini K. K. Yudahin, A. K. Borovkov, A. M. Şerbak, A. Usmanov, H. Daniyarov incelemişlerdir. K. Yudahin Çağatay şairlerinden Lütfî, Emîrî, Kamyab'ların tuyuğlarını inceleyip cınasa dayanarak, Eski Özbek dilinde ünlü uyumunun olmadığını ve şimdiki Özbek edebî dilindeki gibi 6 tane ünlünün var olduğu fikrine varmıştır (Юдахин 1929: 62-68). Onun bu fikrine A. K. Borovkov, A. Usmanov, A. M. Şerbak, A. Rustamov itiraz etmişlerdir. A. Usmanov, klasik şiirde kafiye, ritim talebine göre kelimeyi değiştirmek sıradan bir iştir, der (Усманов1948: 114).

A. K. Borovkov Nevâyî'nin *Muhakemetü'l-Lugateyn* eserindeki fonetiğe ait bilgilere dayanarak, Çağatay dilinde şu sekiz ünlünün var olduğunu belirtir (Боровков 1946: 105-106): /i/, /e/, /ä/, /a/, /ü/, /u/, /o/, /ö/.

A. M. Şerbak da Eski Özbek dilinde ünlü uyumunun varlığını kabul eder ve şu 8 ünlünün var olduğunu söyler (Щербак 1962: 70-71): /a/, /o/, /y/, /i/, /ə/, /ö/, /ÿ/, /i/.

A. Rustamov ünlü uyumuna sahip olan Nevâyî dilinde aşağıdaki 9 ünlünün var olduğunu yazar (Рустамов 1963): /u/, /u:/, /ə/, /a/, /ə/, /o/, /ø/, /y/, /ÿ/

H. Daniyarov Nevâyî dilinin ünlüler sistemini şimdiki Özbek dili şivelerinin ünlüler sistemiyle karşılaştırır ve bunun sonucunda Nevâyî'nin dilinde ünlü uyumu olduğunu kabul eder ve şu 9 ünlünün var olduğunu söyler: /u/, /ɤ/, /y/, /ɣ/, /ə/, /ø/, /ɛ/, /o/, /a/.

Araştırmalarımız sonucunda Nevâyî'nin eserlerinin dilinde aşağıdaki 9 ünlü fonemin varlığını tespit ettik:

/a/ fonemi kalın, düz, geniş ünlüdür. *ata, ana, ara* gibi kelimelerde kullanılıyor. A.M. Şerbak bu ünlünün XIV.–XVI. yüzyıllarda yuvarlak olduğu, ama bunun yazıya yansımadağı tahmininde bulunur.

/ä/ fonemi düz, ince, geniş ünlüdür: *äkä, äylämäk, istämäk, üzä*. A. M. Şerbak ve A. Rustamov bu ünlünün Nevâyî'nin dilinde olduğunu inkâr ederler. Nevâyî'nin dilinde kalın /a/ ve ince /ä/ ünlülerinin var olduğunu aşağıdaki kelimeleri karşılaştırarak tespit edebiliriz.

al – äI

al “kırmızı, kızıl”.

Canım läbing şähidi ekängä tanuq durur,

Här al riştä qanğa boyalğan käfän ara.

(*Gara'ibü's-sığar*)

äI “el”

Qol qavuşturğuça äyladur,

Ki aning çıqsa egni, sinsä äli (Kit'a).

bal – bäl

bal “bal”

Här kimsä kim äylämäs aşuqmağni xayal,

Yaфраğni ipäk qıIur, çeçäk bärğini bal.

(*Mahbubu'l-kulub*)

bäl “belki”

Därdi cananımda, bälkim yüz äläm canımdadur,

Yoq ki cananımda, bäl canımda därman istäräm.

(*Nevadirü'ş-şebab*)

çap- – çäp**çap- “koşmak”**

*Kişilər hər sarı çapmaq keräktür,
Qayan bolsa anı tapmaq keräktür,
(Gara 'ibü 's-sığar)*

çäp “sol”

*İyd aqşamı tıfl ilgidä çäpu rast hina,
Ya şahidi şoh egnigä hazzu deba.
(Mahbubu 'l-kulub)*

tan- – tän**tan- “inkar etmek”**

*İşq ägär bolsa günah menmen günahkar ey köngül,
Tanmağım nanaqdurur bu işdä çün haqdur günah.
(Gara 'ibü 's-sığar)*

tän “ten, beden”

*Färäs çapturub däst ilä tağ üzä,
Yığıbdur tänin tiyrä tufrag üzä.
(Sedd-i İskenderi)*

tar – dār**tar “dar”**

*Maaş üyi gārçi bolur tar, amma hər neçä mübalağa qılsang yeri bar
(Mahbubu 'l-kulub).*

tür “taze”

*Qurtiki hararät örtäb anı,
Tär mevä ara kirib nihanı
(Leyli vü Mecnun)*

tamız- – tāmiz**tamız- “damlatmak”**

*Kävsär mäyini şähd üzä sun’ ilgi tamızıb,
La’lung muhammār äylädi ul abu gil bilä.*

(Gara’ibü’s-sığar)

tāmiz “idrak, anlayış”

*Eşäkkä här ne yükläsäng kötärür vä qayan,
sürsäng ul yan barur, aql vä tāmiz da’vası yoq.*

(Mahbubu’l-kulub)

/ı/ fonemi kalın, düz ve dar ünlüdür: *tığ, tıqmaq, yırlamaq, yıqılmaq, yığmaq*. A.K. Borovkov ve A. Rustamov bu ünlünün Nevâyî’nin dilinde olduğunu kabul etmezler.

/i/ fonemi ince, düz ve dar ünlüdür: *ini, incimäk, ip, yigit, tiş*.

Nevâyî’nin dilinde kalın /ı/ ve /i/ ünlülerin her ikisinin de mevcut olduğunu aşağıdaki kelimeleri karşılaştırarak tespit edebiliriz.

ıl - il**ıl- “yıl”**

*Ki bolsa rağıbı suhbät anı sevär eldin,
Yüz ilda yetmäs mingdin birigä hām nävbät.*

(Ferhad u Şirin)

il “ilmek- asmak”

*İlib dāstarını här şahı güstah,
Şäcär şahı demäkim, deb urub şah.*

(Ferhad u Şirin)

sız- - sız**sız - “sızmak”**

*Qatralar ul ğavğabı dilhah ara,
Çäşmä suydın sızıb ul çah ara.*

(Hayretü’l ebrar)

siz “siz”

Ki, keräk bolsa sizgä can ketingiz!

Qayda kim könglüngüz tilär yetingiz! (Seb'ai seyyare)

Nevâyî *Muhakemetü'l-Lugateyn* adlı eserinde /ı/ sesi üzerine net bir bilgi vermiyor. Bundan dolayı bazı alimler Nevâyî'nin dilinde kalın /ı/ sesinin olmadığını söylüyorlar. Ama yukarıdaki örneklerden anlaşılıyor ki büyük şairin eserlerinde /ı/ fonemi mevcuttur. Bundan başka, yine Nevâyî'nin dilindeki ünlüler eklerdeki ünsüzlerin kullanılışından da tespit edilebilir.

XVIII. yüzyılın ünlü sözlükçülerinden Mehdihan şöyle yazmış: Türk dili belli bir kanun ve kaideye sahiptir. Bu kaidelerden biri şudur: Ekler iki çeşit olur: /q/ veya /ğ/ ve /k/ veya /g/ biçiminde. Kelime kökünde yukarıdaki kalın veya ince ünsüz olursa, ekte de kalın veya ince ünsüz olur, hiç bir zaman karıştırılmaz (Мухитдинов 1971: 7).

Özbekçede /q/, /ğ/ ve /x/ gırtlak art damak ünsüzleriyle kalın ünlüler, /k/, /g/ ön damak ünsüzleriyle ince ünlüler yan yana kullanılabilir.

Nazairhan bilä sürgüçi maqal – dästyär bilä yırlağuçı qavval (Mahbubu'l-kulub).

Bu cümledeki *yırlağuçı* kelimesi *yırla-* köküne kalın /ğ/ ile başlanan *-ğuçı/* ekini getirilmesiyle türetilmiştir. Burada da ekte kalın /ğ/ olduğu için kökteki *yırda* da kalın /ı/ ünlüsü mevcut diyebiliriz. Türk ve Tatar dillerinde *yır* kelimesindeki /ı/ kalındır. Bu da *yırlağuçı* sözündeki ilk hecede bulunan /ı/ sesinin kalın olduğunu gösterir.

/e/ fonemi ince, orta geniş, açık ünlüdür. Nevâyî *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de bu ünlü için örnek olarak *ter* “ter”- *bez* “bez” kelimelerini veriyor.

/ö/ ve /u/ - /ü/ ünlüleri hakkında Nevâyî *Muhakemetü'l-lugateyn*'de böyle yazıyor: “Vä Türki alfâzda bu ma'ruf mächul haräkät tört näv' tapılır; häm vavı vä häm yayısı. Vavısı andağ ki: *ot* ki şa'yı muhriqdur vä *öt* murur ma'nisi bilä vä *ut* muqammırğa burd jihatidin ämır vä *üt* ki bäridin arıq haräkätdür: källäni otqa tutup tükün aritur ma'nidädür” (Devereux 1966: 13). Görülüyor ki, Nevâyî vav'ın kalın ve ince türlerini net bir şekilde ayırt ediyor: *ot* “ateş”; *öt-* “geç-”, *ut* “ut”, *üt-* “bir şeyin tüylerini yakarak gidermek için ateş üstüne tutmak”. Bu örneklerle Nevâyî Çağataycada kalın /o/, /u/ ve ince /ö/, /ü/ ünlülerinin var olduğunu net bir şekilde gösteriyor.

Şimdiki Özbek edebî dilinde *ot* / *öt* kelimeleri vardır, ama *ut* / *üt*-kelimeleri yoktur. Bunlar sadece halk ağızlarında bulunuyor. A. K. Borovkov, A. M. Şerbak, A. Usmanov, A. Rustamov gibi Türkologlar da bu ünlülerin Nevâyî'nin eserlerinde mevcut olduğunu itiraf ediyorlar. Demek, Nevâyî'nin dilinde şu dokuz ünlü vardır: /a/, /ä/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /e/, /u/, /ü/.

Şimdi de Özbek edebî dilindeki ünlü fonemleri üzerinde durmaya çalışacağım.

1926 yılında Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kurultayında Türkologlar, Türk Cumhuriyetlerine Arap alfabesinden Latin alfabesine geçmeyi tavsiye etmiştir.

1929 yılında Semerkant'ta Cumhuriyet dil-ımlâ kurultayı toplanmış. Bu kurultayda Arap alfabesinden Latin alfabesine geçildiği ilan edilmiştir. En önemlisi kurultayda Özbek alfabesinin ünlü uyumunu yansıtmaması esas alındı ve Özbek ünlüleri için şu 9 harf kabul edildi: /a/, /ə/, /e/, /o/, /ø/, /u/, /y/, /ɤ/, /i/. Bu harfler Özbek ünlülerini ideal bir şekilde ifade ediyordu. Ama sonra bu işe de siyaset karıştı. Başta Rus bilginleri olmak üzere, bazı şehrin sivelerini konuşan vekiller 9 ünlülü alfabeği şehirliiler öğrenemiyorlar diye onların sayısını azaltmaya çalıştılar. Uluğ Tursunov şöyle yazıyor: “Bu dokuz ünlü ses, ımlâmızda kabul edildiğinde şehir proletaryasının ve işçilerinin dili esas alındı mı? Doğrudan doğruya cevap verebiliriz ki, hayır. Çünkü şehirlerimizde ünlüler hiç bir zaman 9 tane olmamıştır” (Турсун 1934).

Latin esaslı yeni Özbek alfabesini tespitte iştirak etmiş E. D. Polivanov 1924 yılında bile “Özbek yazısının Latin harfleri projesi”ni ilan etmiş. Onda şu altı ünlü bulunuyor: /ɔ/, /a/, /o/, /u/, /i/, /e/.

9 ünlüye karşı çok hareketler oldu. Neticede 1934 yılında 9 ünlüden üçü atılıp, ünlüler sayısı 6 harfe düşürüldü. Bu iş Bolşevikler tarafından Özbekçedeki ünlü uyumunu yok etmek, Türk lehçelerinden ayrı bir müstakil dil oluşturmak amacıyla yapılmıştır. Şimdiki Özbek edebî dilinin ünlü sistemi, ımlâ kuralları, Nevâyî'nin diline ve özellikle Kıpçak, Oğuz, Karluk ağızlarına dayanması lazımdı, ama o H. Daniyarov'un verdiği bilgiye göre (Данияров 1977: 15), Tacikçenin tesiri güçlü olan Buhara ve Semerkant şehirleri ağızlarına dayanmıştır. Buhara ve Semerkant şehirleri ağızlarında sadece 6 ünlü vardır, onlarda ünlü uyumu yoktur. Dolayısıyla, carî 6 ünlü harf Nevâyî'nin dilinin varisi olan şimdiki Özbek dilindeki tüm vokalleri yansıtmıyor.

1929 yılında Arap alfabesinden birden bire, doğrudan doğruya Kiril (Rus) alfabesine geçmeden Latine geçilmesi bir siyaset, oyun idi. Aslında

maksat Sovyetler Birliğindeki müslümanları, bundan hareketle Türk halklarının tümünü Rus alfabesine geçirmek idi. Ama bu iş birdenbire yapılsa, yani Arap alfabesinden birden Kiril alfabesine geçilirse, o zaman dünya halkları “Ruslar müslümanları Ruslaştırmakta” diyebilirdi. Ruslar bunu düşünerek, Sovyet müslümanlarını önce Latine, sonra Kiril alfabesine geçirdiler.

1940 yılı Özbek yazısı altı ünlülü Latin alfabesinden altı ünlülü Rus (Kiril) alfabesine geçti. Bu yazıda 6 ünlü için şu yedi harf kabul edildi: /a/, /ə(e)/, /o/, /u/, /y/, /ÿ/. Bu Kiril harfleri şu anda da Özbekistan’da yürürlüktedir.

Genellikle şimdiki Özbek edebî dilinde sadece altı ünlü var demek gerçeğe aykırıdır. Bize göre, şimdiki Özbek edebî dilinde altı değil, belki on tane ünlü vardır. Onlar şunlardır: /a/, /ä/, /ɔ/, /e/, /i/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/.

/a/ fonemi. Bu ses düz, kalın, geniş ünlüdür. /a/ sesi genellikle gırtlak art damak ünsüzleri /q/, /ğ/, /x/ (hırıltılı h) yan yana kullanılabilir: *baqa*, *bağır*, *yaxşı*, *laqab*, *mağlub*. Bunun dışında yine Rusçadan alınma kelimelerde de bulunabilir: *partiya*, *maşina*, *mart* gibi.

/ä/ fonemi. Bu ses düz, ince, geniş ünlüdür. /ä/ sesi ince konsonantlarla yan yana gelir: *äkä*, *änä*, *dädä*.

Şimdiki Özbek edebi dilinde /a/ ve /ä/ sesinin her birinin tek tek müstakil fonem olduğu şu örneklerle ispat edilebilir:

bas “bas, kalın ses” - *bäs* “yeter artık”

bar “bar, eğlence yeri” - *bür* “etek, dâmen”

barak “baraka” - *büräk* “mantıya benzeyen bir yemek türü”

ballu “şiddetli (deprem ölçü birimi)” - *bälli* “aferin, bravo”

gaz “gaz” - *güz* “arşın”

may “mayıs” - *mäy* “mey”

maska “maska” - *mäskä* “tereyağı”

par “çift” - *pär* “telek”

pat “pata, berabere kalma” - *pät* “telek”

tana “dana” - *tänä* “ten, beden”

tap (taklit bildirir) - *tüp* (täp tartmaq) “yılmak”

tar (taklit bildirir) - *tür* “taze”

çap (taklit bildirir) - **çäp** “sol”

Şimdiki Özbek dili gramerlerinde (КОНОНОВ 1959: 15-20; Решетов 1959: 112-118) kalın /a/ ünlü olup onun kalın ve ince iki varyantı var, denilir. Kalın /a/ ve ince /ä/ müstakil fonemler olduğu reddedilir.

/ɔ/ fonemi. Şimdi kullanılmakta olan alfabede /o/ harfi ile ifade edilmiş bu ses biraz yuvarlak, açık, daha geniş, kalın ünlüdür. *ɔr* “ar”, *tɔr* “dar”, *qɔr* “kar”, *bɔbɔ* “dede”. Bazen ince konsonantlarla ince telaffuz edilir: *kɔr* “kâr”, *kɔn* “maden ocağı”, *nɔk* “armut”.

Bazı âlimler (E. Polivanov, A. K. Borovkov, A. Ğulomov, A. Mahmudov, S. Atamirzayeva) /o/ (ɔ) sesini yuvarlak diyorlar, diğerleri ise (V. V. Reşetov, A. N. Kononov, H. Daniyarov, İ. A. Kissen, Ş. Şaabdurahmanov) onu düz kabul ediyorlar. Prof. M. Mirzayev ise: “Bir dilli ağızda /ɔ/ ünlüsü düzdür, kalındır; iki dilli ağızda (Tacikçe ve Özbekçe konuşanlar ağızında) ise ünlü biraz yuvarlaktır, açık ve biraz uzun telâffuz edilen sestir”, diyor (Мирзаев 1962: 5).

Özbek dilindeki /ɔ/ fonemi çok tartışmalı seslerden biridir. Bu ses Eski Türkçedeki kalın /a/dan türemiş, ama onun fonem olarak ne zaman meydana geldiği belli değildir. Bazı âlimler, bu cümleden Polivanov /a/’nın /ɔ/’ya dönüşü Tacik dilinin tesiri neticesinde teşekkül olmuştur, diyor. Buna katılmak çok zor. Birincisi, “Tacik dilinin kendisi İranî diller arasında /ɔ/ sesi olan dil kabul edilir ve bu dilde Özbekçenin tesiri altında meydana gelmiştir” diye tahmin var (Неъматов 1992: 33). İkincisi, Tacik dili ile doğrudan doğruya ilişkide bulunmamış olan Yakut, Tatar, Başkurt gibi Türk dillerinde de vardır. Bundan dolayı A. K. Borovkov, /ɔ/ Özbekçenin kendi iç kaideleri esasında meydana gelmiştir, diyor.

A. M. Şerbak şöyle yazıyor: “Umum Türk /a/ sesinin kaderi hakkındaki mesele özel ehemmiyete maliktir. Eski Özbek dilinde /a/ - /ɔ/ zıddiyeti mevcutluğu, yani /ɔ/laşmanın meydana gelmesi hakkında söz söylemek mümkün mü?” (Шербак 1962: 69). Şu anda Eski Özbek dilinde /a/ - /ɔ/ zıddiyeti olup olmadığını tespit etmek çok zor. Bazı âlimler Nevâyî’de var dese de, bazıları yok diyor.

1929 yılında kabul edilmiş Latin yazısında /ɔ/ fonemi için özel bir harf kabul edilmemiştir. 1940 yılında kabul edilen Kiril (Rus) alfabesinde bu ses için /o/ harfi alınmıştır. Önce /a/ harfi ile yazılmış kalın /a/ sesli kelimelerin çoğunluğu /o/ harfi ile yazıldı. Belli ki, /o/ harfi tüm Türk dillerinde, hatta Rus ve başka Avrupa dillerinde kalın, yuvarlak /o/ sesi için kabul edilmiştir.

Özbek dilindeki /o/ va /ö/ sesleri için ise tek /ÿ/ harfi alındı. Neticede şu anda telâffuzda ve imlâda sunî meydana getirilmiş karışıklık var.

Özbekçede böyle biraz yuvarlak /ɔ/ yerine /o/ harfinin kabul edilmesinin amacı harfleri karıştırarak kalın /o/ ve ince /ö/ seslerini, genellikle ünlü uyumunu unutturmak idi. Maalesef 2010 yılında kabul edilmesi planlaştırılan yeni Özbek alfabesinde de /ɔ/ sesi için /o/ harfi alınmıştır. Bu bizim Türk halkları ile olacak ilişkilerimizi zorlaştıracak. Şu anda /a/ harfi çoğunlukla ince /ä/ sesini anlatıyor, ancak art damak ünsüzleri /q/, /ğ/, /x/ ile ve Rusçadan alınma kelimelerde kalın /a/ sesi için kullanılmaktadır. Diğer konsonantlarla yan yana geldiğinde /a/ harfi yerine /o/ harfi kullanılmaktadır. Böylece /o/ harfinin rolü sunî tarzda arttırıldı. Neticede, aslen aynı fonem olan /o/ ve kalın /a/ seslerinin farkı artarak, şu anda onların her biri birer müstakil fonem olmuştur. Bunu şu çiftler örneğinde görebiliriz.

- ata* “adlandırmak, adamak” - *ota* “baba”
axır “ya, ki” - *oxir* “âhir, son”
bak “depo” - *bok* “korku; zarar”
bal “balo” - *bol* “bal”
bar “bar” - *bor* “var”
bas “bas (ses için)” - *bos* “basmak”
zal “salon” - *zol* “tecrübeli”
taq “tak” - *toq* “çift olmayan, tek”
tap (taqlit bildirir) - *top* “dar”
taş “dış” - *toş* “taş”
xam “ham, bükülmüş” - *xom* “ham, olgunlaşmamış”
xas “çöp, has” - *xos* “has, mahsus”
xala “sancı” - *xola* “teyze”
qaloq “burunda katılaşmış sümük” - *qoloq* “geri kalmış”
qat “kat” - *qot* “katışalmak, sertleşmek”
qara “bakmak” - *qora* “kara, siyah”
qarı “yaşlı” - *qori* “kur’ani ezvere bilen kişi”
qazı “at etindem yapılan sucuk” - *qozi* (esk.) “hakem”

Umum Türk /a/ şimdiki Özbek edebî dilinde kimi kelimelerde /a/ harfi ile, kimi kelimelerde ise /o/ harfi ile yazılır. /a/ ile yazılan kelimeler: *taş* “diş”, *taşla* “bırak”, *tara-* “taramak”, *yara* “yara”, *taniş* “tanıdık”, *tana* “dana”, *taxta* “tahta”, *paxta* “pamuk”, *yaxşı* “iyi”, *sariq* “sarı”, *saqla-* “saklamak”. Bu kelimeler Türk dillerinin çoğunluğunda da /a/ ile yazılmaktadır.

/o/ ile yazılan kelimeler: *ol* “al”, *ot* “at”, *toş* “taş”, boş “baş”, *yoş* “yaz”, *ğoz* “kaz”, *tomoq* “damak”, *tovoq* “tabak”, *oyoq* “ayak”, *soqol* “sakal”. Bu kelimeler Türk dillerinin çoğunluğunda /a/ ile yazılmaktadır.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı üzere, Özbekçedeki umum Türk /a/’lı kelimelerin hangilerinin /a/ ile, hangilerinin /o/ ile yazılışı belli bir kural ve kaideye dayanarak yapılmamıştır. Bu meselede subjektif, şahsî görüş ve kimi kişiler önemli rol oynamışlardır.

/e/ fonemi. Bu ses düz, ince, geniş ünlüdür. Bu fonem Özbekçede sadece ilk hecede kullanılır: *beş* “beş”, *el* “halk”, *men* “ben”. Bazı Arapça kelimelerin sonunda da gelebilir: *come*, *mone*, *tobe*.

/ı/ fonemi. Bu ses düz, kalın, dar ünlüdür. /ı/ sesi çoğunlukla, art damak ünsüzleri /q/, /ğ/, /x/ ile yan yana kullanılır: *qız* “kız”, *qızıl* “kızıl”, *ğışt* “tuğla”, *xıl* “tür”, *mıx* “çivi”. Bazen ilk hecede kalın ünlü olursa, ikinci hecede /ı/ sesi kullanabilir: *baldız* “baldız”.

/i/ fonemi. Bu ses düz, ince, dar ünlüdür: *til* “dil”, *tiş* “diş”, *dil* “gönül”, *iç* “iç”, *kiçik* “küçük”, *kiyim* “giyim”.

Şimdiki Özbek edebî dilinde /i/ ve /ı/ ünlülerinin her birinin müstakil fonem olduğuna aşağıdaki kelimeler örnek olabilir: *sır* “peynir” - *sir* “sır”, *sız-* “sızmak” - *siz* “siz”, *tır* (taklit bidirir) - *tir* “tir, ok”, *tamız-* “damlatmak” - *tämiz* “akıl, idrak”.

/o/ fonemi. Bu ses kalın, yuvarlak, geniş ünlüdür: *top* “top”, *toda* “yığın”, *toy* “düğün”, *doppi* “takke”, *qoy* “koyun”, *ğor* “olgunlaşmamış”, *xop* “evet”, *xor* “aşağılaşmış”. Bu fonem birinci heceden sonra bulunmaz.

/ö/ fonemi. Bu ses kalın, yuvarlak, geniş ünlüdür: *köl* “göl”, *göl* “acemi”, *köz* “göz”, *ördäk* “ördek”, *kök* “mavi”. Bu fonem de birinci heceden sonra bulunmaz.

Okul ve üniversite ders kitaplarında, Özbek edebî dili gramerlerinde /a/, /ä/, /i/, /ı/, /ö/, /o/, /u/, /ü/ fonemleri /a/, /u/, /y/, /ÿ/ (Kiril harfleri) ünlülerin kalın ve ince varyantlarıdır, denilir. Bu sekiz ünlünün her birinin fonem olduğu reddedilir. Hele Rus âlimleri V. V. Reşetov, A. N. Kononov, V. E.

Sevortyan adı geçen ünlülerin her birinin müstakil fonem olduğunu kesinlikle reddetmişlerdir.

A. N. Kononov /o/ – /ö/ fonemlerini /y/ - /ÿ/ ve /и/ – /ы/ gibi Özbek dilinde tek bir foneme (ÿ) ile birleştirdi, /ÿ/ yanındaki ünsüzlerin kalitesine göre iki esas otsenkaya sahiptir, diyor (Кононов1960: 20). V. V. Reşetov /и/, /y/, /ÿ/ ünlülerinin indifferent ünlüler olduğunu söylüyor (Решетов 1959: 113).

Ama bazı Özbek âlimleri tarafından yazılmış Özbek dili gramerlerinde /a/, /ə/ ve /o/, /ö/ vokalleri mana ayırt etme özelliğine sahiptir, denilir (Хозирги ўзбек адабий тили1966: 44; Хозирги ўзбек адабий тили 1980: 51).

Prof. H. Daniyarov /o/, /ö/ üzerine şöyle yazıyor: Özbek edebi dilinde şimdiye kadar iki /ç/ fonemi vardır: biri – kalın, diğeri – ince. Edebi telâffuzda ve Taşkent – Andican - Cizzah – Osmat – Karnab ağızlarında şimdiye kadar net bir şekilde ince /ö/ ile kalın /o/ lar ayırt edilir... /ç/ nun fonksiyonunu /o/ ile /ö/ harfleriyle vermenin lüzum olduğunu aşağı yukarı tüm Özbek ağız ve lehçeleri malzemeleri tasdik ediyor (Данияров 1997: 15, 17).

Şimdiki Özbek edebi dilinde /o/ ve /ö/ ünlülerinin her birinin birer fonem olduğunu aşağıdaki örneklerde görebiliriz:

- or- "ormak" - ör- "örmek"*
ot "ot" – öt "öd, safra"
oz- "ileri geçmek" – öz "kendi"
bol- "olmak" – böl- "bölmek"
bola "gövdeli" – böla "teyzezade"
bort "borda" – bört- "şişmek"
gol "gol" – göl "saf, bön"
boz "çim" – böz "bez (dokuma)"
tol- "dolmak" – töl "koyunların yavrulama mevsimi"
tola "dolu" – tölä- "ödemek"
tor "tor, ağ" – tör "şeref köşesi"
orta "orta" – örtü- "yakmak, acıtmak"
osma "kaş boyası" – ösmä "şiş, ur"

ota- "ayıklamak" – ötä- "yerine getirmek"

/u/ fonemi kalın, yuvarlak, dar ünlüdür: *ur-* "vurmak" – *tut* "dut", *turmuş* "hayat", *uşla-* "tutmak", *uzun* "uzun", *qutluğ* "kutlu", *xum* "hum", *tuğ* "bayrak", *urğu* "vurgu".

/ü/ fonemi ince, yuvarlak, dar ünlüdür: *küç* "güç", *gül* "çiçek", *üç* "üç", *büyük* "ulu", *tüzüm* "sistem", *üzüm* "üzüm", *ezgü* "iyi".

Şimdiki Özbek edebi dilinde /u/ ve /ü/ seslerinin her birinin ayrı ayrı müstakil bir fonem olduğunu şu örneklerde görebiliriz:

un "ün" – *ün* "ün"
uç "uç" – *üç* "üç"
ustun "sütun" – *üstün* "üstün"
uza- "uzaklaşmak" – *üzä* "üzerinde"
bur- "burmak" – *bür* "dudak bükmek"
but "ayak" – *büt* "bütün, dolu"
sur "külrengi astragan" – *sür-* "sürmek"
tur- "kalkmak" – *tür* "tür"
tuş "çini mürekkebi" – *tüş* "rüya, düş"
tuy- "duymak, sezmek" – *tüy-* "döverek ufalamak"
tuz "tuz" – *tüz* "tüz"
tuman "duman" – *tümän* "tümen"

Yukarıda /a/ –/ä/, /ı/ – /i/, /o/ – /ö/, /u/ – /ü/ ünlülerine getirilmiş örnekler, adı geçen ünlüler şimdiki Özbek edebî dilinde A. N. Kononov, V. V. Reşetov, V. E. Sevortyan eserlerinde, bununla birlikte Özbek edebî dili gramerlerinde yazıldığı gibi mezkur ünlüler birbirinin varyantı değil, belki onlar ayrı ayrı müstakil fonemlerdir. Dolayısıyla, bu ünlü seslerin her biri için birer harf kabul etmek lazım.

Uzun yıllardan beri Alişir Nevâyî'yi Özbek edebî dilinin kurucusu, diye yazıyorlar. Gerçekten böyle ise, niçin Nevâyî'de dokuz, şimdiki Özbekçede altı ünlü fonem vardır.

Bize göre kalın /a/ ve /ɔ/ ünlüleri için bir /a/ harfi alınması lazımdır. Bu durumda Özbek alfabesinde ünlüler için dokuz harf olmalıdır.

Biz Latin esaslı yeni Özbek alfabesine geçmek üzereyiz. (İnşallah, 2010 yılında geçeceğiz). Yeni alfabeyle altı ünlü ile değil, dokuz ünlü ile geçmeliyiz! Böylelikle, Türk lehçelerindeki iletişim kolaylaştırılacaktır.

Kaynaklar

- Devereux, Robert (1966). *Muhâkamat al lughatain. by Mir 'Ali Shir. Introduction-translation and notes.* Leiden- E.J.Brill.
- Боровков, А.К. (1946). “Алишер Наваи как основоположник узбекского литературного языка”. *Алишер Наваи.* Москва, 105-106.
- Данияров, Х. (1977). *Восточно-кыпчакские (джекающие) говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка.* АДД.Т.
- К.Мухитдинов. «Санглах» Мирзы Мухаммеда Мехдихана (исследование, комментарии, перевод и транскрипция). Т., 1971. 7-с.
- Кононов, А.Н. (1960), *Грамматика современного узбекского литературного языка.* М.Л.
- Мелиоранский, П.М. (1900). *Араб-филолог о турецком языке.* СПб.
- Мирзаев М. (1962). *Бухоро шеваларида «олашиши» масаласи. Ўзбек тили ва адабиёти.* 4-сон.
- Неъматов, Ҳ (1992). *Ўзбек тили тарихий фонетикаси.* Т.
- Решетов, В.В. (1959). *Узбекский язык.* Т.
- Рустамов, А. (1963). *Навоий ва адабий таъсир масалалари.* Ташкент.
- Турсун, Улуғ (1934). “Ўзбек тилининг ҳозирги актуал масалалари тўғрисида”, *Адабий тил ва имло тўғрисида мақола, қарорлар.* Ташкент.
- Усманов, А.(1948). *Мухакамат ал-Лугатайн Алишера Неваи.* Ташкент.
- Ҳозирги замон ўзбек тили. Фахри Камол таҳрири остида.* Т.1959.
- Ҳозирги ўзбек адабий тили* 1980.
- Ҳозирги ўзбек адабий тили.* 1-том. Т.1966.
- Щербак, А. М. (1962). *Грамматика староузбекского языка.* М.Л.
- Юдахин, К.К. (1929). “Материалы к вопросу о звуковом составе чагатайского языка”. *Культура и письменность Востока,* кн-4, Баку, 62-68.